

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Έφη ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑ

doi: [10.12681/dchae.342](https://doi.org/10.12681/dchae.342)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ., & ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑ Έ. (2011). Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 41–58. <https://doi.org/10.12681/dchae.342>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του
ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων
Μεσσηνίας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Έφη ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 41-58

ΑΘΗΝΑ 2002

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ*

Πρόκειται για το γνωστό μνημείο της Μεσσηνίας (Εικ. 1) στην Πελοπόννησο, το οποίο βρίσκεται σήμερα στο κέντρο ενός μικρού χωριού της επαρχίας Τριφυλίας, τους Χριστιάνους, κτισμένου στους πρόποδες του όρους Αιγάλεω σε απόσταση 12 χλμ. ανατολικά από τα Φιλιατρά. Το χωριό αυτό, που σήμερα δεν έχει περισσότερους από 200-300 κατοίκους, ήταν στη βυζαντινή εποχή έδρα της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως, από όπου προέρχεται και το σημερινό όνομα του χωριού. Το μνημείο υπέστη μεγάλη και ανεπανόρθωτη καταστροφή στις 27 Αυγούστου 1886¹, όταν κατά τη διάρκεια μεγάλου σεισμού κατέπεσε ο τρούλος παρασύροντας μεγάλο μέρος της θολοδομίας και των τοίχων της νότιας πλευράς.

Το κτίριο κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1921 (ΦΕΚ 68/Α/26.4. 1921, Β.Δ. 19.4.1921). Κατά τα έτη 1937-1939 και 1950-1955, με διακοπή λόγω του πολέμου, ο Ευσάθιος Στίκας, αρχιτέκτων της Υπηρεσίας Αναστήλωσης του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, αναστήλωσε «εκ βάθρων» το ναό, με την εποπτεία του τότε Διευθυντή Αναστάσιου Ορλάνδου. Η αναστήλωση αυτή περιορίστηκε στα δομικά μέρη του ναού χωρίς να επεκταθεί και στην πλήρη αποκατάσταση του εσωτερικού του (τέμπλο, διάκοσμος, επιχρίσματα). Παράλληλα ο Στίκας εκπόνησε διδακτορική διατριβή² βασισμένη στο κτίριο αυτό, στην οποία επεκτάθηκε και σε ευρύτερα τυπολογικά θέματα.

Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης μελέτης που μας ανατέθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών

και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΔΑΒΜΜ) του Υπουργείου Πολιτισμού για τα αναστηλωτικά προβλήματα του ναού, διαπιστώσαμε ότι η μελέτη του Στίκα, που επικεντρώνεται κυρίως στα τυπολογικά προβλήματα του ναού και ειδικότερα στην προέλευση και τις παραλλαγές του οκταγωνικού τύπου, ελάχιστα αναφέρεται στην οικοδομική ιστορία και τις διαδοχικές φάσεις του μνημείου, ενώ δεν περιέχει καν την υπάρχουσα κατάσταση πριν από την έναρξη των εργασιών. Ακόμα, ενώ περιλαμβάνει τη σχεδιαστική αποκατάσταση του μνημείου, δεν αναφέρεται με λεπτομέρειες στην κατασκευή, παρ' ότι επέβλεψε και τις δύο φάσεις οικοδόμησής του πριν και μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Τέλος, δεν αναφέρει σχεδόν καθόλου το, επίσης σημαντικό, «επισκοπικό μέγαρο», που βρίσκεται σε επαφή με το ναό. Στα πλαίσια αυτής της μελέτης, η αξιολόγηση των ερευνητικών εργασιών που έγιναν για τις ανάγκες αποκατάστασης του κτιρίου (ερευνητικές τομές, λήψη δοκιμών τοιχοποιίας κτλ.), σε συνδυασμό με την επισταμένη συγκριτική έρευνα στις φωτογραφίες του αρχείου του Στίκα και τις παλαιότερες του Λαμπάκη, μας οδήγησαν σε μια πιο τεκμηριωμένη παρουσίαση του κατασκευαστικού χρονικού του ναού. Το παρόν πόνημα, που προσπαθεί να καλύψει τα κενά που υπάρχουν στις γνώσεις μας για την ιστορία του μνημείου, στηρίχθηκε:

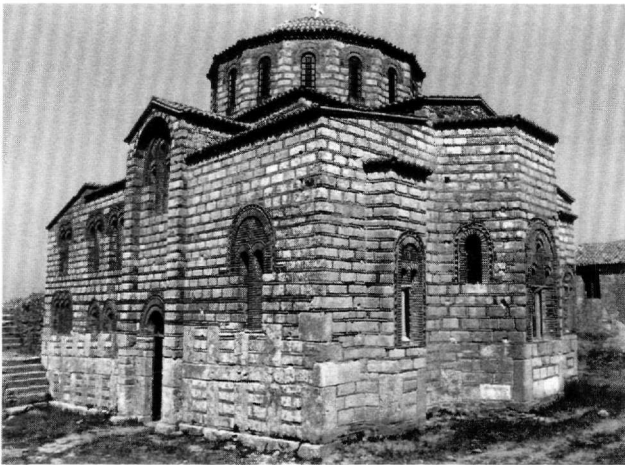
1. Στις νέες λεπτομερείς αποτυπώσεις που εκπονήθηκαν για τις ανάγκες της μελέτης αποκατάστασης.
2. Σε προσεκτική ανάγνωση έξι παλαιών φωτογραφιών του Λαμπάκη, από τις οποίες τρεις δημοσίευσε στη δια-

* Το 1999 η Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων μας ανέθεσε, μετά από σχετική εκδήλωση ενδιαφέροντος, σύμφωνα με τον Ν. 716/77, την εκπόνηση μελέτης «Αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης, αποκατάστασης και στερέωσης Μεταμόρφωσης Σωτήρα Χριστιανούπολης Μεσσηνίας». Το παρόν πόνημα βασίζεται στα αναλυτικά στοιχεία της μελέτης αυτής και δημοσιεύεται μετά από άδεια του Υπουργείου. Για τη συγκέντρωση και αξιολόγηση του βιβλιογραφικού και φωτογραφι-

κού υλικού πολύτιμη ήταν η συνεργασία μας με την αρχαιολόγο Ασπασία Ραπτάκη, που συμμετέχει στην ομάδα μελέτης ως ειδική σύμβουλος. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από το συνάδελφο Θεοδόση Ζαχάρο.

1. Α. Γαλανόπουλος, 'Ο μέγας σεισμός τής μεσσηνιακής άκτῆς τής 27-8-1886, ΠΑΑ XVI (1941), σ. 128.

2. Ε. Stikas, *L'église byzantine de Christianou en Triphylie et les autres églises de même type*, Παρίσι 1951 (στο εξής: *Christianou*).

Εικ. 1. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Αποψη από τα νοτιοανατολικά.

τριβή του ο Στίκας, ενώ οι υπόλοιπες μας παραχωρήθηκαν από το αρχείο Λαμπάκη του Βυζαντινού Μουσείου.

3. Στη βασική δημοσίευση του Στίκα, που καλύπτει σε ικανοποιητικό βαθμό και την παλαιότερη βιβλιογραφία για τους οκταγωνικούς ναούς.

4. Στο χρονικό της αναστήλωσης αυτής, όπως κυρίως προκύπτει από προσεκτική παρατήρηση των δημοσιευτών φωτογραφιών του Στίκα από το αρχείο Οργλάνδου³ και από στοιχεία (κατασκευαστικά σχέδια) που βρέθηκαν στο αρχείο της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

5. Στην παρατήρηση του ίδιου του ανοικοδομημένου μνημείου και στα συμπεράσματα από την αξιολόγηση των ερευνητικών εργασιών⁴ που εκτελέστηκαν στα πλαίσια της μελέτης με τη συνεργασία της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Επειδή το μνημείο είναι γνωστό στην επιστήμη δεν θα προχωρήσουμε σε λεπτομερείς περιγραφές και βιβλιογραφικές αναφορές παρά μόνο για τα σημεία που ενδιαφέρουν τη μελέτη. Πρόκειται για ένα κτιριακό συγκρότημα που αποτελείται από δύο ξεχωριστά κτίρια εν σειρά (Εικ. 2), σαφώς διαφοροποιημένα και κατασκευασμένα σε διαφορετικές εποχές. Στα ανατολικά βρίσκεται ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, ενώ στα δυτικά είναι προσκολλημένο ένα ασυνήθιστο,

ημερειπωμένο σήμερα, κτίριο, που στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως «Επισκοπείο».

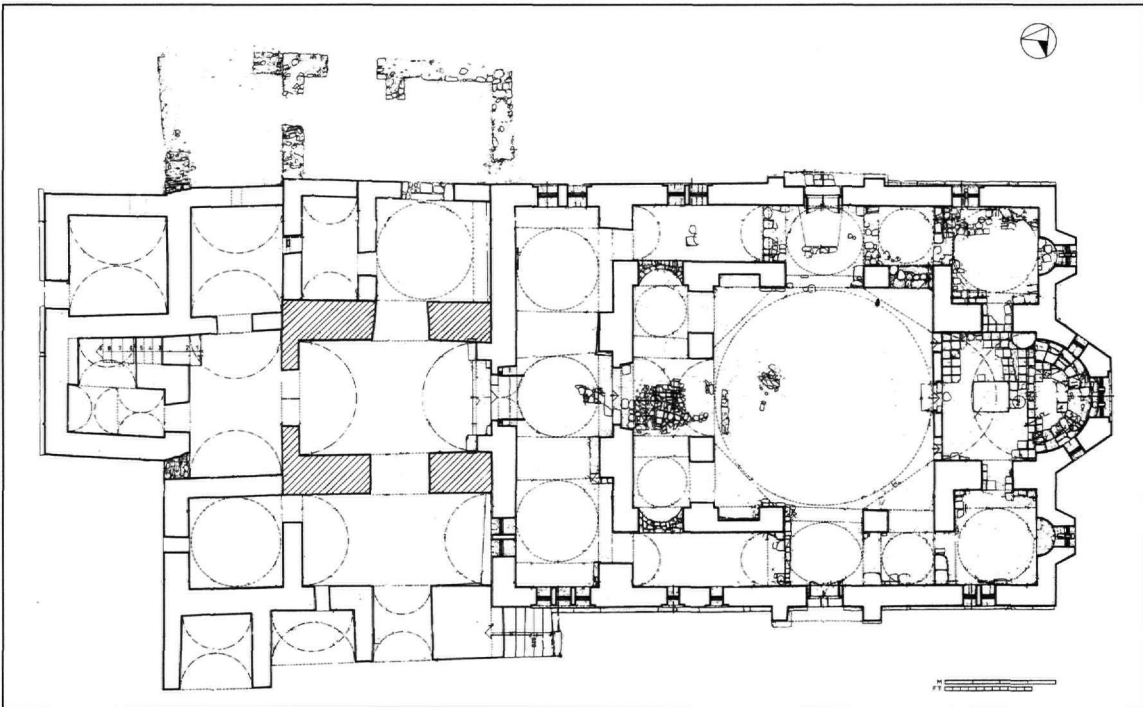
Ο ναός ανήκει τυπολογικά στους σύνθετους οκταγωνικούς με νάρθηκα: παρουσιάζει όμως στη σημερινή του μορφή σημαντικές διαφορές από το συνήθη οκταγωνικό τύπο. Αποτελείται από το τριμερές ιερό, το κεντρικό τρουλαίο τμήμα και τους περιβάλλοντες αυτό χώρους (εν είδει κλιτών ή περιστώων, couloirs ή galleries στην ξένη ορολογία).

Στον κυρίως ναό τα φορτία του κεντρικού τρούλου μεταβιβάζονται μέσω οκτώ σφαιρικών τριγώνων που βρίσκονται σε τέσσερα ημιχώνια και στα τόξα των τεσσάρων κεραιών. Σε αντίθεση με τα περισσότερα γνωστά παραδείγματα του τύπου αυτού, στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος των Χριστιάνων το οκτάγωνο που δημιουργείται από τα τόξα των κεραιών κατά τα τόξα μετώπου των ημιχωνίων δεν είναι κανονικό, διότι η ανατολική κεραιά που στεγάζει το Ιερό Βήμα έχει μεγαλύτερο πλάτος από τις υπόλοιπες κεραιές (βόρεια, νότια και δυτική). Αυτό έχει ως συνέπεια την ασύμμετρη (ανισοσκελή) μορφή των βορειοανατολικών και νοτιοανατολικών ημιχωνίων και τη σύμπτυξη των συνηθισμένων στους οκταγωνικούς ναούς πέντε χώρων του Ιερού σε τρεις. Λόγω της ασυμμετρίας αυτής οι στηρίξεις των τόξων μετώπου των ημιχωνίων δεν ακολουθούν ακριβώς την ίδια διάταξη. Οι τοίχοι που στηρίζουν τα ημιχώνια αναλύονται σε πεσσούς στα βόρεια, νότια και δυτικά, ενώ στα ανατολικά υπάρχουν οι συμπαγείς τοίχοι του Ιερού. Έτσι το φορτίο του τρούλου προς τα ανατολικά μεταφέρεται με διαφορετικό τρόπο στο έδαφος μέσα από λιγότερους, αν και παχύτερους, τοίχους.

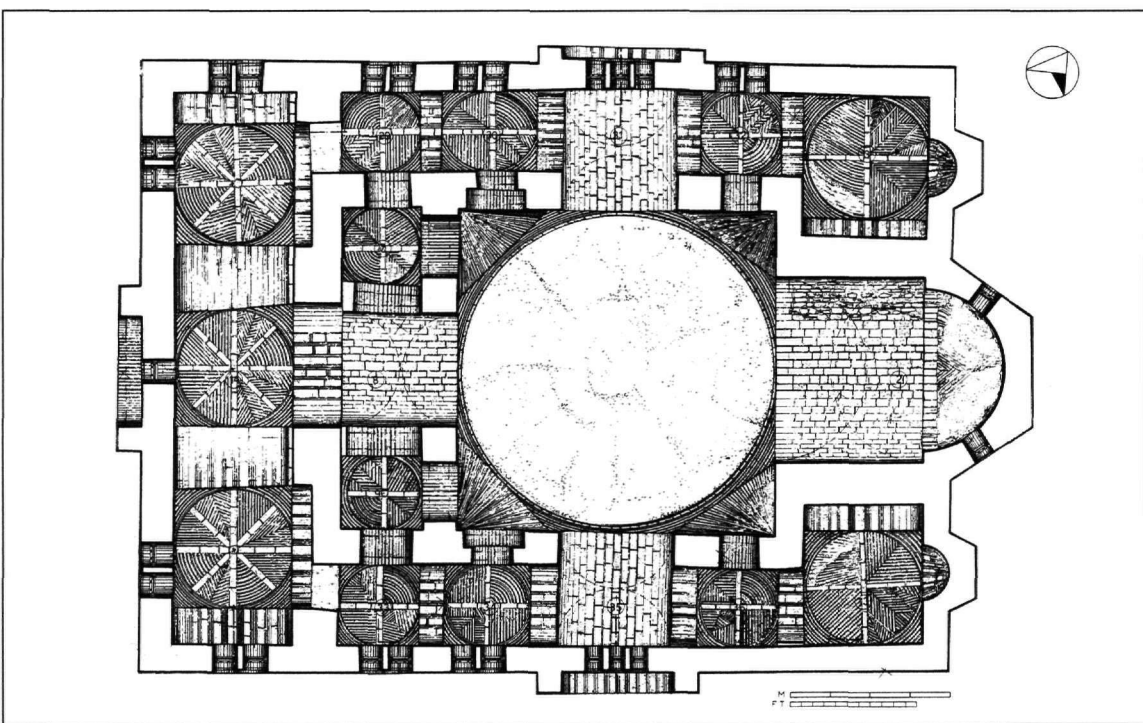
Στα ανατολικά του κυρίως ναού προσκολλάται το τριμερές, σήμερα, Ιερό Βήμα. Ο κεντρικός χώρος του καλύπτεται από την ανατολική κεραιά του σταυρού, ενώ η πρόθεση και το διακονικό με ασπίδες επί λοφίων (φουρνικά). Οι ασπίδες σχηματίζονται από λίθινες χωνευτές νευρώσεις, ανάμεσα στις οποίες έχουν κτιστεί πλίνθοι σε παράλληλες στρώσεις ή με μορφή ψαροκόκαλου (Εικ. 3). Τη μορφή αυτή θολοδομίας θα τη συναντήσουμε σε όλα τα φουρνικά του ναού και είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του. Με φουρνικά καλύπτονται και τα δυτικά διαμερίσματα του ναού με τις χαρακτηριστικές νευρώσεις, που στην περίπτωση αυτή είναι τέσσερις.

3. Ευχαριστούμε την Αρχαιολογική Εταιρεία και ειδικότερα το Γενικό Γραμματέα της κ. Β. Πετράκο που μας επέτρεψε τη μελέτη του πολύτιμου αυτού υλικού.

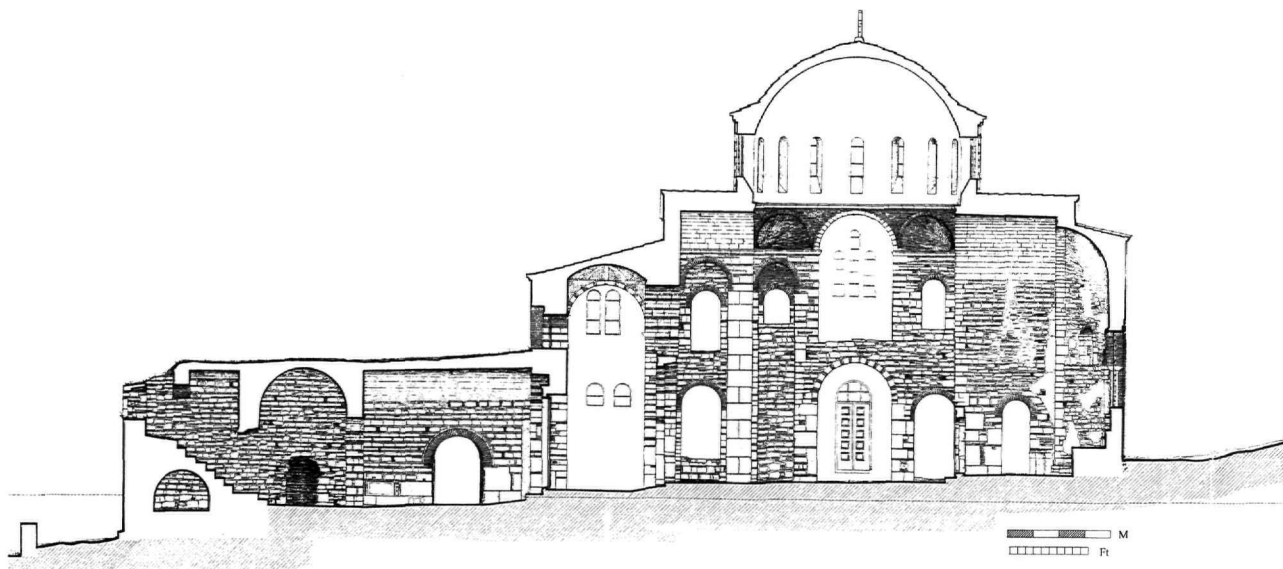
4. Οι ανασκαφικές έρευνες έγιναν υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου της 5ης ΕΒΑ κ. Δ. Κρή και του πολιτικού μηχανικού κ. Β. Ηλιόπουλου.

Εικ. 2. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Κάτοψη κατώτερης στάθμης.

Εικ. 3. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Ανοψη ανώτερης στάθμης.

Εικ. 4. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Τομή κατά μήκος.

Βόρεια και νότια του κεντρικού τρουλαίου τμήματος αναπτύσσονται διώροφοι πλευρικοί χώροι. Στο ισόγειο έχουν περιορισμένη οπτική επαφή με τον κεντρικό χώρο και αρχικά ήταν ανεξάρτητα διαμερίσματα, όπως φαίνεται από τα ίχνη γκρεμισμένων σήμερα εγκάρσιων τοίχων. Η κάλυψή τους γίνεται με ημικυλινδρική καμάρα προς τα δυτικά και φουρνικά προς τα ανατολικά. Στον όροφο σχηματίζεται υπερώο-γυναικωνίτης που καλύπτεται με φουρνικά και τους ημικυλινδρικούς θόλους της βόρειας και της νότιας κεραίας (Εικ. 3).

Στα δυτικά του κεντρικού τμήματος σχηματίζονται μικρά τετράγωνα διαμερίσματα που καλύπτονται με φουρνικά. Ο γυναικωνίτης δεν συνεχίζεται στις περιοχές αυτές, αλλά στον εξωάρθηκα, ο οποίος, όπως θα δούμε παρακάτω, είχε ξύλινο μεσοπάτωμα, που σήμερα δεν διατηρείται. Ο νάρθηκας αυτός είναι ισοπλατής (Εικ. 4) και σχεδόν ίδιου ύψους με τον κυρίως ναό, καλύπτεται δε με τρεις ασπίδες επί λοφίων με οκτώ νευρώσεις, μεταξύ των οποίων μεσολαβούν εγκάρσια τόξα. Επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με θύρα, την οποία ο Στίκας ανακατασκεύασε τοξωτή (Εικ. 13), ενώ, όπως φαίνεται από τις φωτογραφίες του Λαμπάκη, ήταν ορθογωνική. Στα δυτικά του ανοίγεται η μεγάλη ορθογωνική πύλη, που σήμερα επικοινωνεί με το Επισκοπείο. Έχει μαρμάρινο θύρωμα *in situ*, που κοσμείται με περιελισσόμενο βλαστό σε χαμηλό ανάγλυφο και ταινίες. Το θύρωμα φαίνεται να είναι σε δεύτερη χρήση.

Η ιδιαιτερότητα του ναού της Μεταμορφώσεως στους Χριστιάνους ως προς τον τύπο των σύνθετων οκταγωνικών ναών έγκειται στην ασύμμετρη στήριξη του τρούλου προς τα ανατολικά (Εικ. 3) και στην τριμερή αντί πενταμερή μορφή του Ιερού. Το πρόβλημα αυτό απασχόλησε στο παρελθόν τους μελετητές του μνημείου. Η διευρυμένη αφίδα του Ιερού είναι ένδειξη αρχαιότητας κατά τον Σωτηρίου⁵, ο οποίος πιστεύει ότι ο ναός επηρεάστηκε από παλαιότερα πρότυπα (π.χ. παλαιοχριστιανικές βασιλικές). Ο Στίκας⁶, αντίθετα, τη θεωρεί ένδειξη μεταγενέστερης τροποποίησης του οκταγωνικού τύπου, με την επιρροή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου. Για την ασφαλέστερη προσέγγιση του προβλήματος έγιναν πρόσθετες ερευνητικές ανασκαφικές τομές στο δάπεδο του Ιερού (εσωτερικά) και έξω από τον ανατολικό τοίχο, οι οποίες θα σχολιαστούν διεξοδικά παρακάτω.

Ο ναός είναι κτισμένος επάνω σε έντονα κεκλιμένη ευθυνηρία (Εικ. 7 και 8), που ακολουθεί τη γενική εδαφική διαμόρφωση. Όπως επισημαίνει και ο Στίκας⁷, αυτό δεν είναι ασυνήθιστο σε μνημεία της εποχής, ενώ διατυπώθηκαν απόψεις ότι ίσως η βάση αυτή να ανήκε σε προχριστιανικό κτίριο, όπως εξάλλου και οι ογκώδεις δόμοι της ανωδομής. Με τις ερευνητικές τομές που έγι-

5. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Α', Αθήνα 1942, σ. 428.

6. Stikas, *Christianou*, σ. 38.

7. Ό.π., σ. 42.

ναν διαπιστώθηκε ότι ο ναός θεμελιώνεται απευθείας στο έδαφος και όχι σε προγενέστερη κατασκευή.

Μια άλλη ιδιοτυπία της ευθυνηθρίας είναι ότι κατά τη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά εξέρχει από το περίγραμμα του ναού περίπου 0,15 μ., ενώ, αντίθετα, στη νοτιοανατολική και τη βορειοανατολική γωνία ευθυγραμμίζεται με την παρειά του ανατολικού τοίχου, πράγμα που υπαινίσσεται κάποια αναδιάταξη της ανατολικής πλευράς σε επόμενες οικοδομικές φάσεις από την αρχική. Η ιδιαιτερότητα αυτή, σε σχέση και με άλλα στοιχεία που υποδηλώνουν αλλαγές φάσεων στην ανατολική πλευρά, απαίτησε περαιτέρω διερεύνηση, έτσι ώστε να διαπιστωθεί αν αυτή η ευθυνηθρία παρακολουθεί το περίγραμμα των τριών κογχών του ανατολικού τοίχου ή μόνο της κεντρικής ή, ίσως, ούτε και αυτής.

Επισκοπείο

Προσκολλήθηκε στα δυτικά του ναού, από τον οποίο χωρίζεται σαφώς με αρμό και είναι ευρύτερο από αυτόν (Εικ. 2). Σήμερα σώζεται το ισόγειο, ενώ τμήμα του που εξέιχε βορείως του ναού έχει καθαιρεθεί. Αναμφισβήτητα είχε και άλλον όροφο, αφού σώζονται δύο τουλάχιστον λίθινες κλίμακες ανόδου, μία εξωτερική και μία εσωτερική, και ίχνη από βάσεις διαχωριστικών τοίχων στον όροφο. Μόνο συστηματική αποχωμάτωση του δαπέδου θα οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα για τη διάταξη των χώρων του ορόφου.

Η κάτοψη του επισκοπείου δεν παρουσιάζει μια κανονική διάταξη, αλλά μια παράταξη χώρων. Σε απευθείας σύνδεση με τον εξωνάρθηκα βρίσκεται ο κεντρικός ορθογώνιος χώρος, που καλύπτεται με απλή διαμήκη καμάρα στηριγμένη σε παχύτατους πλάγιους τοίχους (με διαγράμμιση στην Εικ. 2). Οι «εξωτερικοί» τοίχοι του χώρου αυτού φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν για να βρίσκονται σε ανοιχτό χώρο, αφού κοσμούνται με κεραμικά κοσμήματα μορφής μαιάνδρου, που μεταγενέστερα καλύφθηκαν εν μέρει από τα πλευρικά διαμερίσματα. Φαίνεται πιθανό ότι χρησίμευσε αρχικά ως ανεξάρτητο πρόπυλο, όπως συνηθίζεται καμιά φορά σε ναούς των μέσων βυζαντινών χρόνων. Παρόμοιο πρόπυλο υπήρχε στον Άγιο Νικόλαο

στα Μύρα⁸ αλλά, όπως αποδείχθηκε, και το «νεωτερικό πρόσκτισμα» του καθολικού της Νέας Μονής αποτελεί κάποιου είδους πρόπυλο, σύγχρονο με τον κυρίως ναό⁹.

Γύρω από το ογκώδες αυτό πρόπυλο προσκολλήθηκαν σε μεταγενέστερη εποχή, αλλά όχι ιδιαίτερα απέχουσα χρονικά, και άλλοι χώροι (Εικ. 2). Ο πρώτος στα βόρεια καλύπτεται με ασπίδα επί λοφίων με οκτώ νευρώσεις (Εικ. 14), παρόμοια με αυτές που συναντήσαμε στο ναό. Οι υπόλοιποι καλύπτονται με καμάρες εκτός από το νοτιοδυτικό χώρο που έχει όμοια κάλυψη με φουρνικό. Τα φουρνικά του επισκοπείου σώζονται ακέραια, ενώ του ναού και του νάρθηκα είναι όλα ανακατασκευασμένα. Τα φουρνικά του επισκοπείου έχουν μεγαλύτερο ποσοστό λίθων παρά πλίνθων ανάμεσα στις νευρώσεις, αντίθετα με του ναού, που είναι κατασκευασμένα αποκλειστικά με πλίνθους. Εξωτερικά το κτίριο αυτό διαφοροποιείται πλήρως από το ναό, ο οποίος είναι κατασκευασμένος κυρίως με πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, ενώ το επισκοπείο με αργολιθοδομή με πυκνή, αλλά ακανόνιστη χρήση πλινθίων (Εικ. 10).

Η χρήση του κτιρίου δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί. Σύμφωνα με τον Στίκα¹⁰ πιθανόν να κατασκευάστηκε για την κατοικία του επισκόπου, οπότε το σωζόμενο ισόγειο πιθανότατα θα στέγαζε βοηθητικές λειτουργίες, ενώ η πραγματική κατοικία θα ήταν στο μη σωζόμενο σήμερα όροφο.

Οικοδομικές φάσεις

Συνδυάζοντας τις πηγές από τη βιβλιογραφία με τις παλαιές φωτογραφίες και τα δεδομένα από την παρατήρηση του ίδιου του ναού θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε κατά το δυνατόν τη χρονική εξέλιξη των φάσεων κατασκευής του.

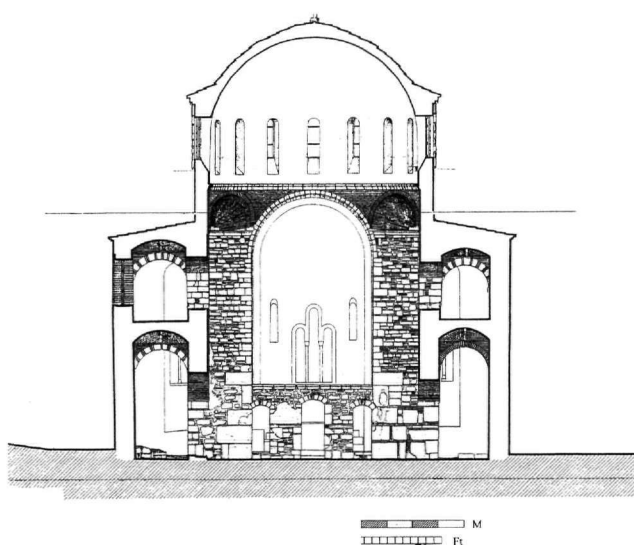
Φάση 1η. Η παλαιότερη οικοδομική φάση του ναού (σημειώνεται στις Εικ. 7, 8, 9 και 11 με α) χαρακτηρίζεται από ισόδομη πλινθοπερίκλειστη λιθοδομή και μεγάλους πώρινους δόμους σε δεύτερη χρήση. Το ύψος τους είναι 0,62 μ., το μήκος τους ποικίλλει από 0,60 έως 1,50 μ., το δέ πάχος τους είναι 0,40 μ. Η τοιχοποιία αυτή συναντάται στο κάτω μέρος της βόρειας πλευράς, στη βορειοανατο-

8. Βλ. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Λειψία 1908, σ. 329, εικ. 12.

9. Βλ. Σ. Βογιατζής, Νεώτερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 10-11.

10. Stikas, *Christianou*, σ. 23.

11. Το κεραμοπλαστικό κόσμημα της δυτικής όψης είναι σχεδόν αδύνατον να φωτογραφηθεί, αφού καλύπτεται από παχύ στρώμα αλάτων, όπως και όλοι οι εσωτερικοί τοίχοι του επισκοπείου.

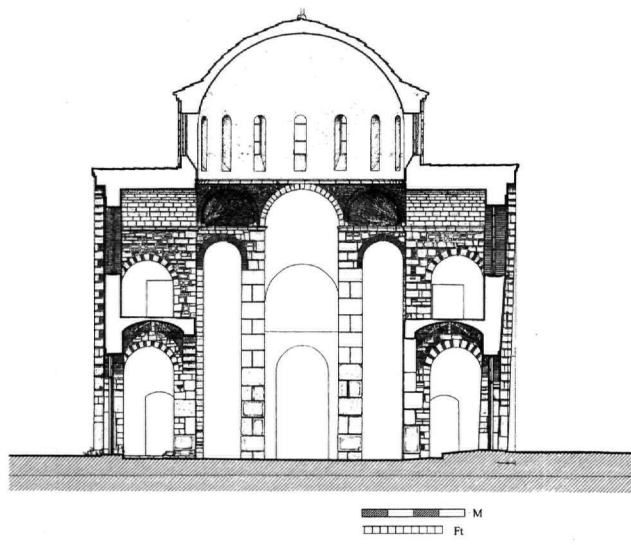

Εικ. 5. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Τομή κατά πλάτος στον τρούλο από Δ.

λική και τη βορειοδυτική γωνία, σε ύψος 1 μ. περίπου από το δάπεδο του ναού (Εικ. 11). Οι δόμοι είναι χτισμένοι σε οριζόντιες ισοϋψείς ζώνες, καθ' όλο το μήκος της πλευράς, η δε προσαρμογή τους στην κεκλιμένη ευθυνηρία γίνεται με διπλές ή τριπλές ζώνες πλινθίων στις κάτω σειρές τους, που εξαγοράζουν τη διαφορά.

Η ίδια αυτή κατασκευαστική φάση διατρέχει αδιατάρακτη όλη τη δυτική εξωτερική πλευρά του ξωνάρθρηκα μέχρι το ύψος των παραθύρων, εν μέρει καλυπτόμενη από τις τοιχοποιίες του επισκοπείου (Εικ. 11) και τη νοτιοδυτική γωνία του νότιου τοίχου (Εικ. 8), κυρίως στο τμήμα της που καλύπτεται από την κλίμακα ανόδου στο επισκοπείο.

Τέλος, στοιχεία του ίδιου τύπου δόμησης συναντώνται και στη βάση των εγκάρσιων τοίχων εκατέρωθεν της ανατολικής κεραίας (Εικ. 5), χωρίς να είναι βέβαιο ότι οι δόμοι αυτοί είναι στην αρχική τους θέση ή ξαναχτιστήκαν εκεί σε μεταγενέστερη φάση. Πώρινοι δόμοι αυτών των διαστάσεων εξάλλου, χωρίς να περιβάλλονται από πλινθούς, έχουν χρησιμοποιηθεί στην ανοικοδόμηση των πεσσών. Η τοιχοποιία της φάσης αυτής διαφέρει από τις

Εικ. 6. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Τομή κατά πλάτος στον τρούλο από Α.

επόμενες οικοδομικές φάσεις τόσο ως προς την άριστη ποιότητα του κονιάματος δομής, όπως αποδείχθηκε με τις πυρηνοληψίες, όσο και κατά το γεγονός ότι οι πλίνθοι που περιβάλλουν τους δόμους έχουν πάχος 0,04 μ. και όχι 0,25-0,36 μ., όπως οι πλίνθοι των επόμενων φάσεων.

Στοιχεία για τη χρονολόγηση της φάσης αυτής είναι δύο κεραμοπλαστικά κοσμήματα με σταυρούς που πλαισιώνονται από κουφίζοντα στοιχεία «C» και βρίσκονται στη νότια και τη δυτική όψη της νοτιοδυτικής γωνίας του ναού¹¹ (Εικ. 15). Οι σταυροί αυτοί έχουν λιτή διαμόρφωση και διαφέρουν από τον υπόλοιπο κεραμικό διάκοσμο του ναού. Παρόμοιος σταυρός βρίσκεται σε δύο τουλάχιστον μνημεία της Πελοποννήσου: στον Άγιο Ιωάννη Λιγουριού¹² και στον Άγιο Ιωάννη του Προβανηνού στην Τεγέα¹³, μνημεία που χρονολογούνται στον 11ο αιώνα και μάλιστα πρώιμα.

Η πρώτη φάση του μνημείου μπορεί να συνδέεται και με τα γλυπτά που βρίσκονται στο χώρο. Ο Στίκας παρατήρησε ορθά την ομοιότητα του επιστυλίου του τέμπλου με το αντίστοιχο στο τέμπλο της Παναγίας στον Όσιο Λουκά στο Στείρι¹⁴. Νεότερες όμως μελέτες¹⁵ απέδειξαν

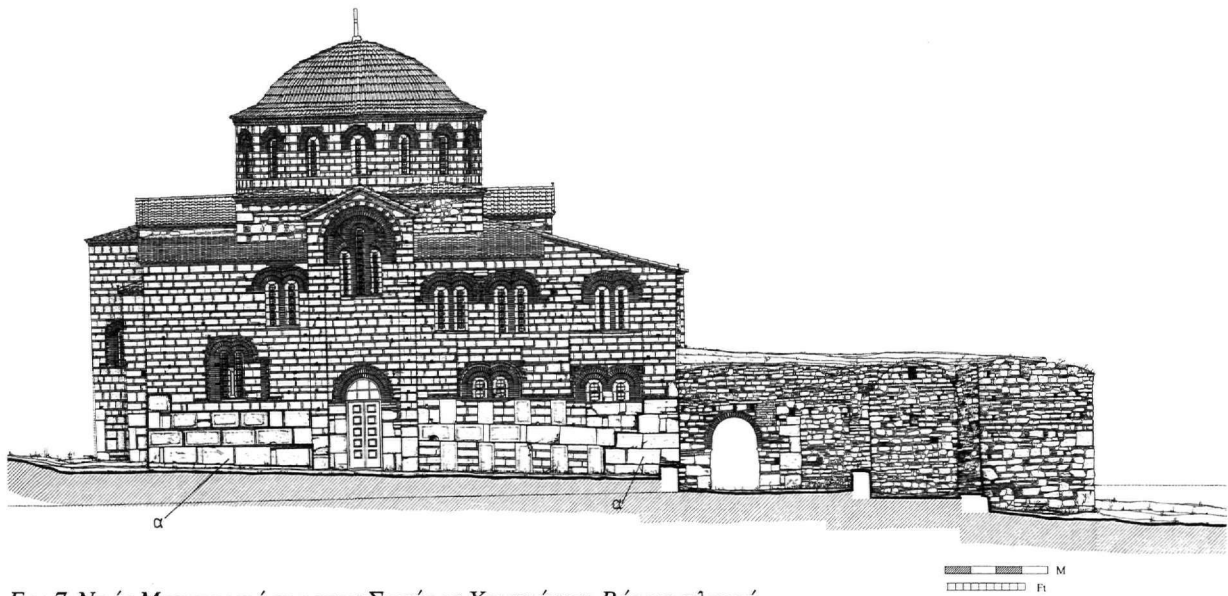
12. Χ. Μπούρας, 'Ο Άγιος Ίωάννης ό Έλεήμων Λιγουριού Άργολίδος, ΔΧΑΕΖ' (1973-1974), σ. 19, εικ. 6 Δ. VI. Το συγκεκριμένο κόσμημα χαρακτηρίζεται πρώιμο από το συγγραφέα.

13. Α.Κ. Ορλάνδος, Χριστιανικά μνημεία Τεγέας-Νικλίου, ΑΒΜΕ

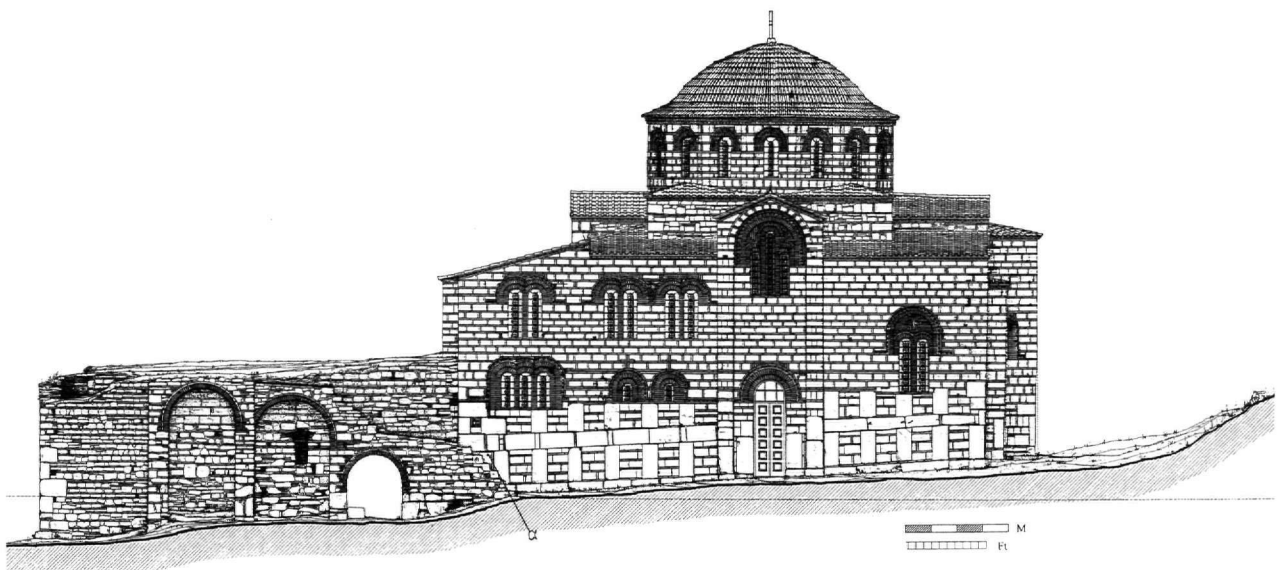
ΙΒ' (1973), σ. 164.

14. Stikas, Christianou, σ. 29.

15. Α. Μπούρα, 'Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Όσιου Λουκά, Αθήνα 1980, σ. 121.

Εικ. 7. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Βόρεια πλευρά.

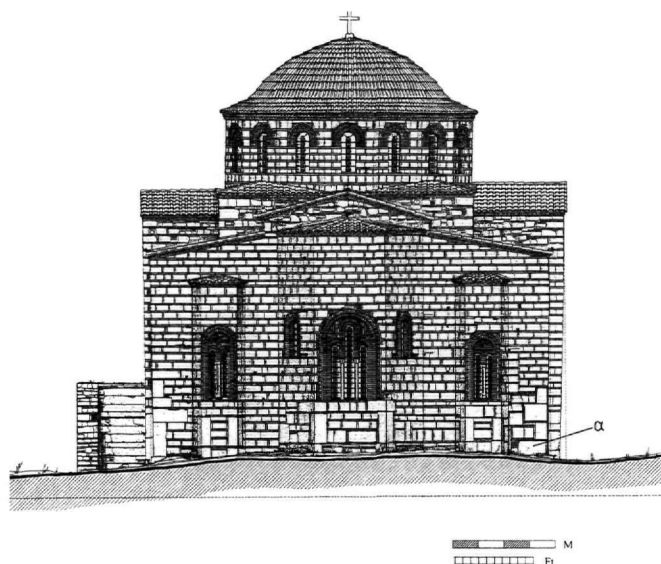

Εικ. 8. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Νότια πλευρά.

ότι ο ναός αυτός κατασκευάστηκε πιθανότατα το 10ο αιώνα και αποτελούσε μια πρωτοτυπία στην Ελλάδα. Συνεπώς μια χρονολόγηση του τέμπλου της Μεταμόρφωσης στις αρχές του 11ου αιώνα είναι πολύ πιθανή. Δεν γνωρίζουμε τα αίτια της καταστροφής της φάσης αυτής ούτε την πλήρη μορφή της κάτοψης, παρά μόνον το περίγραμμα των τριών πλευρών του αρχικού αυτού κτιρίου. Πιθανότατα να ανήκε στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου.

Φάση 2η. Σε επόμενη χρονική περίοδο συμπληρώνεται η τοιχοποιία της βάσης του ναού κατά μήκος των μακρών πλευρών, καθώς και της ανατολικής με τη, χαρακτηριστική για τον 11ο αιώνα¹⁶, κατασκευή δομικών

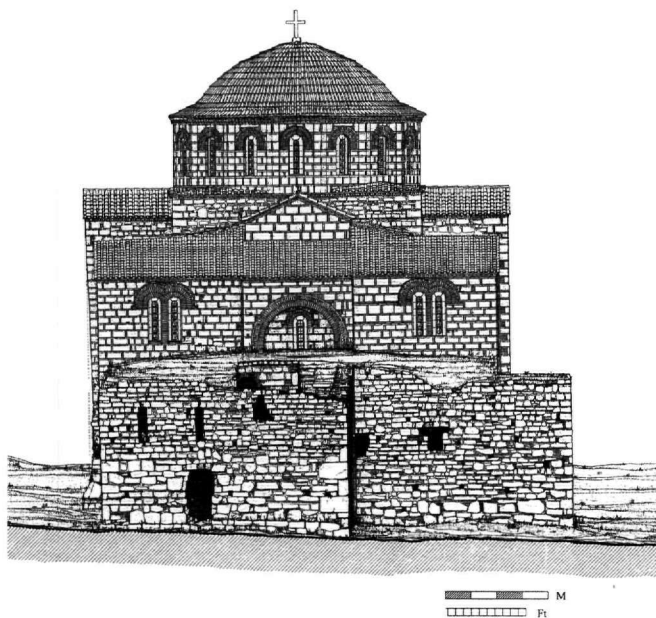
16. Για το θέμα αυτό πολλά έχουν γραφεί. Βλ. ενδεικτικά Π. Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ Ε' (1966-1969), σ. 162. Σ.

Εικ. 9. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Ανατολική πλευρά.

σταυρών που συνδυάζει τη χρησιμοποίηση μεγάλων ορθογωνικών δόμων σε σχήμα σταυρού με συμπλήρωση των ενδιάμεσων ορθογωνικών διαστημάτων από ισόδομη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία με χρήση μικρότερων ορθογωνικών λίθων (Εικ. 7, 8 και 9). Οι δομικοί σταυροί θεωρούνται γενικώς πρώιο στοιχείο και συναντώνται σε ναούς του 11ου αιώνα, όπως για παράδειγμα στην Καπνικαρέα¹⁷ και στο καθολικό της μονής Δαφνίου¹⁸. Ειδικότερα για τη μονή Δαφνίου πρόσφατα επανήλθαν προς συζήτηση προτάσεις χρονολόγησής του στις αρχές του 11ου ή, ακόμα, και στα τέλη του 10ου αιώνα¹⁹.

Οι δομικοί σταυροί στο ναό των Χριστιάνων κατασκευάζονται με επανάχρηση των δόμων της προηγούμενης φάσης, που τοποθετούνται άλλοτε κατά το ύψος τους άλλοτε κατά το πλάτος τους. Σε αντίθεση όμως με την πρώτη φάση, οι δόμοι δεν είναι οριζόντιοι, αλλά κτίζονται ακολουθώντας την κλίση της ευθυνηθρίας, με σταδιακές «διορθώσεις» (μεταβλητό πλάτος οριζόντιας ζώνης λίθων), μορφή που προσδίδει μιαν εντύπωση γρα-

Εικ. 10. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Δυτική πλευρά.

φικότητας (αλλά και προχειρότητας) στις τοιχοποιίες. Αντίστοιχη εντύπωση προχειρότητας προκύπτει και από τα ανισοϋψή επάνω τμήματα αυτής της ζώνης, που δεν απολήγει σε μια ενιαία οριζόντια ταινία από πλίνθους ή λίθους που να την οριοθετούν σαφώς σε σχέση με τις υπερκείμενες τοιχοποιίες (όπως π.χ. συμβαίνει στο καθολικό του Δαφνίου).

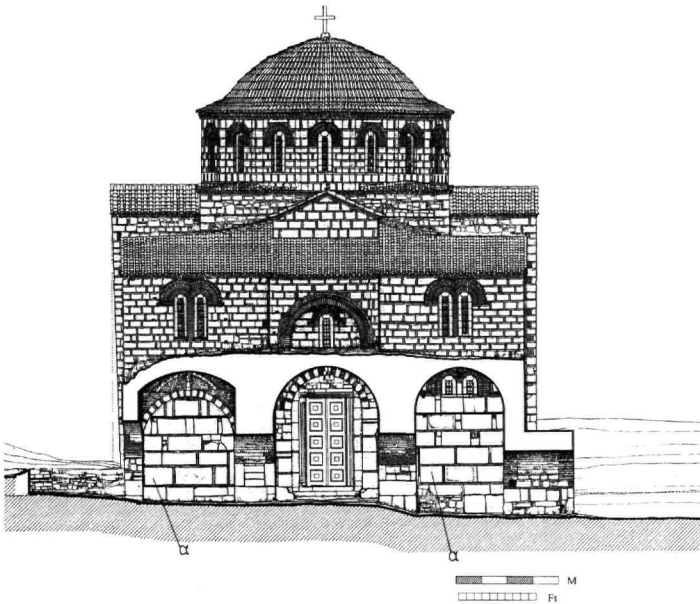
Η φάση αυτή των δομικών σταυρών διατηρείται τόσο στη νότια όσο και στη βόρεια όψη (Εικ. 7, 8 και 17). Όμως, ενώ η βόρεια πλευρά διασώθηκε ακέραια, η νότια ανακατασκευάστηκε στο μεγαλύτερο ποσοστό της (και τα σωζόμενα τότε τμήματα) από τον Στίκα (Εικ. 16). Μόνο το νοτιοανατολικό τμήμα της φάσης των δομικών σταυρών διατηρήθηκε ανέπαφο και αυτό μάλιστα μόνον στην εξωτερική όψη, όπου διατηρεί μέχρι σήμερα τα παλαιά κονιάματα αρμολόγησης. Στις περιοχές που η ζώνη των δομικών σταυρών διατηρείται ως είχε –βόρειος τοίχος (Εικ. 17), νοτιοανατολικό τμήμα νοτίου τοίχου– παρατηρείται ότι οι κατακόρυφοι λίθοι της επάνω κεραίας

Μαμαλούκος, Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι της Βοιωτίας, *ΕΕΒΜ Α'* (1988), σ. 510. Α.Κ. Ορλάνδος, Έκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας, *ΑΒΜΕ ΙΑ'* (1969), σ. 105, 110-113. 17. Α. Ευγγόπουλος, Μνημεία τῶν βυζαντινῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς τουρκοκρατίας, *ΕΜΜΕ Β'*, 1929, σ. 65.

18. Α.Κ. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθη-

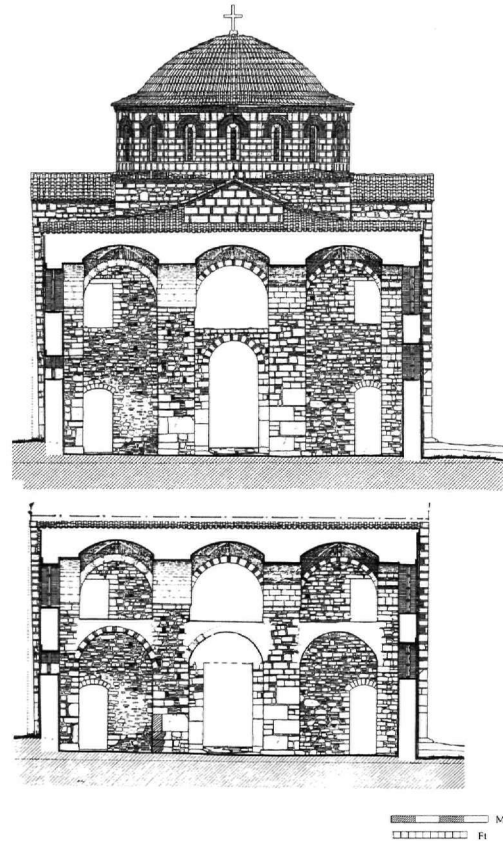
νῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω, *ΕΜΜΕ Γ'*, 1932, σ. 225. Ο ἴδιος, Νεώτερα εὐρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου, *ΑΒΜΕ Η'* (1955-1956), σ. 68-99. Ε. Στίκας, Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δαφνίου, *ΔΧΑΕ Γ'* (1962-1963), σ. 1-47.

19. Α. Καρακατσάνη, *Παλινωδία για τη μονή Δαφνίου*, Αθήνα 2001.

Εικ. 11. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Τομή κατά πλάτος στο επισκοπέιο.

Εικ. 12. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Τομή κατά πλάτος στον εξωνάρθηκα. Άνω υπάρχονσα κατάσταση, κάτω προτεινόμενη γραφική αποκατάσταση.

των σταυρών απολήγουν ακανόνιστα σαν να «διεισδύουν» στα πλαίσια και στις βάσεις των παραθύρων.

Αντίθετα, στο νοτιοδυτικό τμήμα της βάσης του ναού παρατηρείται μια διάθεση εξομάλυνσης της «ατέλειας» αυτής, ενέργεια μεταγενέστερη, που αποδίδεται στον Στίκα, όπως φαίνεται από τη συγκριτική αντιπαράθεση της σημερινής κατάστασης με τη φωτογραφία του Λαμπάκη (Εικ. 16) προ της καθαιρέσεως και ανακατασκευής της νότιας όψης. Στην ίδια αυτή συγκριτική αντιπαράθεση των φωτογραφιών παρατηρούνται και άλλες διαφορές κατά την ανακατασκευή, όπως π.χ. διαφορά υψών και πλάτους των παραθύρων, διαφοροποίηση της στάθμης του τοξωτού υπερθύρου της νότιας θύρας κ.ά.

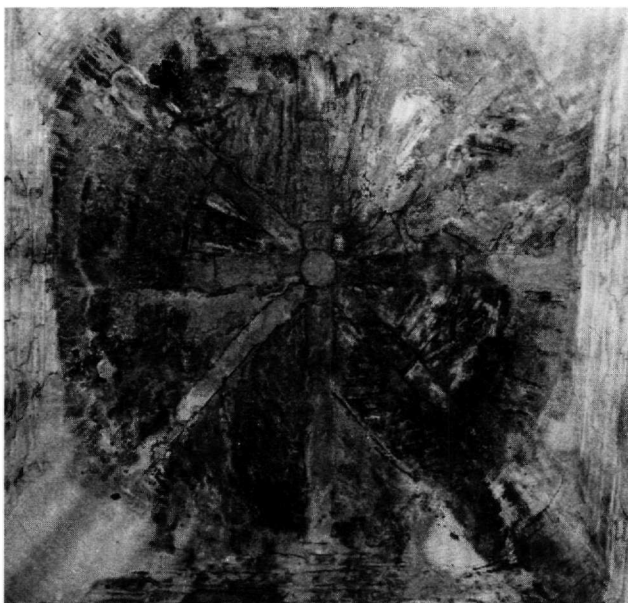
Ενδείξεις για την αρχική μορφή της ανωδομής στη φάση 2 υπάρχουν τόσο στο ίδιο το κτίριο, όσο και από συγκρίσεις με παρόμοιους τυπολογικά ναούς (Δαφνί κ.ά.). Πράγματι, οι κατακόρυφες προεκτάσεις των πλίνθων και οι αντίστοιχοι αρμοί που σώζονται έως σήμερα στα παράθυρα της βόρειας όψης (Εικ. 17) αποδεικνύουν την ύπαρξη μιας σειράς ψηλών τρίλοβων παραθύρων κατά μήκος των τριών όψεων. Επίσης, παρόμοιες κατακόρυφες πλίνθοι πιστοποιούν το ίχνος παλαιότερου παραθύρου κοντά στη βορειοανατολική γωνία του ναού,

σε θέση που είναι αδύνατον να υπήρχε παράθυρο συγχρόνως με τη σημερινή κόγχη της πρόθεσης (Εικ. 9). Ήταν θεμιτό λοιπόν να αναζητήσουμε στοιχεία για την ύπαρξη ενός ακόμη ανεξάρτητου γωνιακού διαμερισματος στη θέση αυτή, εκτός της πρόθεσης. Στην περίπτωση αυτή η τελευταία θα ήταν ένα ενδιάμεσο διαμερισμα με δική της κόγχη ή θα ήταν περιορισμένη αριστερά της κεντρικής κόγχης του ιερού. Άλλες ενδείξεις που ενίσχυαν την υπόθεση ότι η ανατολική πλευρά έχει υποστεί έντονες αλλοιώσεις είναι αφ' ενός η απουσία δομικών σταυρών στη βάση της και αφ' ετέρου οι μεγάλες παραμορφώσεις που παρουσιάζουν οι τοιχοποιίες της βόρειας και της κεντρικής κόγχης, ενδεικτικές ελλιπούς σύνδεσης με τον ανατολικό τοίχο.

Οι ανασκαφικές έρευνες έδειξαν πράγματι την ύπαρξη θεμελίου της αρχικής κόγχης της πρόθεσης σε ενδιάμεση θέση (Εικ. 18 και 19), όχι όμως και του διακονικού, ενώ αφήνουν ακόμα σημαντικά ερωτήματα για την αρχική διαμόρφωση της κεντρικής κόγχης του Ιερού, που θα αντιστοιχούσε στη φάση αυτή. Ακόμα, έγιναν και δύο ερευνητικές τομές στο Ιερό, στη βάση του εσωτερικού δακτυλίου του επισκοπικού θρόνου, καθώς και στην πιθανολογούμενη έδραση του νοτιοδυτικού πεσ-

Εικ. 13. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Διακρίνονται οι δοκοφωλεές του μεσοπατώματος του εξω-νάρθηκα και το οριζόντιο υπέρθυρο της δυτικής θύρας (φωτογραφία Στίκα).

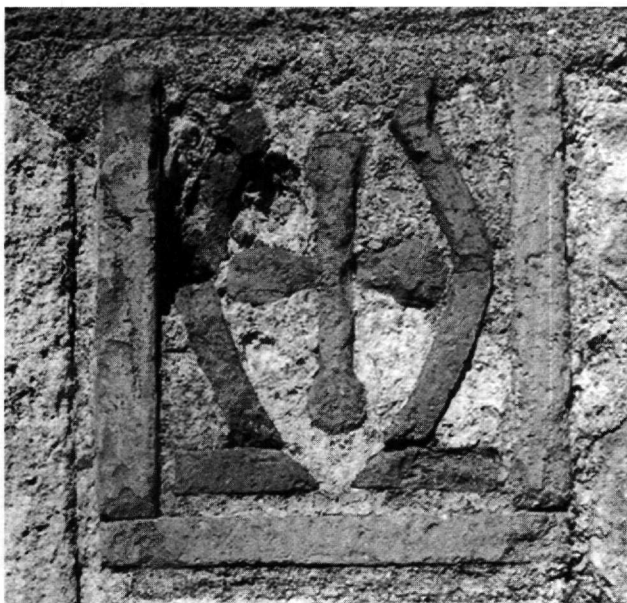

Εικ. 14. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Λεπτομέρεια φουρνικού του επισκοπείου.

σού. Οι ανασκαφές αυτές δεν έδωσαν πρόσθετα στοιχεία, καθώς το βραχώδες υπόβαθρο στην περιοχή αυτή είναι σχεδόν επιφανειακό με συνέπεια τα πιθανά ίχνη να χάθηκαν κατά τις μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Τα παραπάνω στοιχεία καθιστούν πιθανή την ύπαρξη ενός ναού οκταγωνικού με πενταμερές Ιερό, πολύ κοντά στα αρχιτεκτονικά πρότυπα των αντίστοιχων ναών του 11ου αιώνα (Σωτείρας Λυκοδήμου και Δαφνίου) ιδιαίτερα παρόμοιο μάλιστα με το τελευταίο (Εικ. 20). Αυτός θα ήταν πιθανώς ο ναός που αναφέρεται κατά την ίδρυση της Μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως (1086²⁰ ή 1075, χρονολογία που ο Στίκας²¹ θεωρεί ως πιθανότερη για την κατασκευή του). Η στέγαση των πλευρικών κλιτών και του νάρθηκα θα γινόταν με σταυροθόλια ή κυλινδρικούς θόλους. Στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα θα είχαμε αυξημένες πλευρικές ωθήσεις στους εξωτερικούς τοίχους που, σε συνδυασμό με τα μεγάλα παράθυρα, έκαναν εύαλωτο στατικά το ναό και ενδεχομένως οδήγησαν στην κατάρρευσή του, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Εκτός από την ανισοϋψή απώληξη των δομικών σταυρών της φάσης 2, παρατηρούνται σε δύο θέσεις και άλλες σημαντικές βλάβες που υποδηλώνουν πιθανή κα-

Εικ. 15. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Κεραμικό κόσμημα στη νότια πλευρά (1η φάση).

20. Stikas, *Christianou*, σ. 9.

21. *Ο.π.*, σ. 52.

Εικ. 16. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Συγκριτική αντιπαράθεση σημερινής κατάστασης (κάτω) και φωτογραφίας Λαμπάκη (επάνω) πριν από την έναρξη των εργασιών.

Εικ. 17. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Λεπτομέρεια βόρειας όψης. Διακρίνονται τα ίχνη των ψηλών τριλοβων παραθύρων.

Εικ. 18-19. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Ερευνητικές εργασίες στην ανατολική πλευρά. Διακρίνεται το αρχικό θεμέλιο της πρόθεσης στη 2η φάση.

τάρρευση. Συγκεκριμένα κατά μήκος του βορείου τοίχου, δυτικά της θύρας εισόδου, παρατηρείται μετατόπισή της τοιχοποιίας προς τα έξω και έντονη απόκλιση από την κατακόρυφο (Εικ. 17). Η μετατόπιση αρχίζει από το δυτικό όριο της παραστάδας της κεραιάς και κορυφώνεται (0,06 μ.) κάτω από την ανατολική παραστάδα του δίλοβου παραθύρου του εξωνάρθηκα, στη θέση δε αυτή συνδυάζεται και με μια γενικότερη διατάραξη της λιθοδομής που μαρτυρεί καταστροφή. Μετατόπιση επίσης παρατηρείται στη βορειοανατολική γωνία του ανατολικού τοίχου, πριν από την κόγχη της πρόθεσης. Τυχόν μαρτυρίες για αντίστοιχες ζημιές στη νότια όψη δεν σώθηκαν, αφού κατά το μεγαλύτερο μήκος της αυτή ανοικοδομήθηκε εκ θεμελίων από τον Στίκα, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη παρόμοιων και σοβαρότερων ίσως προβλημάτων ευστάθειας σε ολόκληρη σχεδόν τη νότια πλευρά.

Υποθέτουμε, λοιπόν, από τα προηγούμενα δεδομένα ότι η παραμόρφωση της ζώνης με τους δομικούς σταυρούς αποτελεί ισχυρή ένδειξη καταστροφής της υπόλοιπης ανωδομής του μνημείου από κατάρρευση. Τα μόνα σωζόμενα στοιχεία επάνω από τη βάση με τους δομικούς σταυρούς είναι η βορειοανατολική γωνία και μέρος του βορειοανατολικού τρίλοβου παραθύρου (που στη συνέχεια έγινε δίλοβο) (Εικ. 7), καθώς και ορισμένες από τις κατακόρυφες ζώνες ανάμεσα στα όρια των οδοντωτών ταινιών των μεγάλων παραθύρων του βορειοδυτικού τμήματος και του νάρθηκα μέχρι το ύψος που διατηρούνται σήμερα οι κατακόρυφες πλίνθοι των πλαισίων των παραθύρων. Τα τμήματα αυτά και η βάση παρέμειναν και συμπληρώθηκαν στη συνέχεια (χωρίς προσπάθεια απόκρυψης της παραμόρφωσής τους) με τις πλινθοπερίκλειστες τοιχοποιίες της τρίτης φάσης που διασώθηκε, σχεδόν χωρίς άλλες αλλοιώσεις, μέχρι το σεισμό του 1886.

Από τις υπάρχουσες ιστορικές μαρτυρίες δεν φαίνεται να έγινε σοβαρός σεισμός στην περιοχή κατά τον 11ο αιώνα²². Δεδομένου όμως ότι τα στοιχεία για σεισμούς είναι γενικά ελλιπή, κάτι τέτοιο δεν αποκλείεται. Ενδέχεται όμως οι ζημιές να προέρχονται και από κατασκευαστικές αστοχίες των μαστόρων με συνέπεια πιθανώς να μην ολοκληρώθηκε ποτέ η 2η φάση.

Φάση 3η. Η ανοικοδόμηση των ανωδομών του ναού στη φάση αυτή, που διατηρείται έως σήμερα, χαρακτηρίζεται από μια συντηρητικότητα όσον αφορά το μέγεθος των ανοιγμάτων (τοποθετούνται στη θέση των παλαιών αλλά έχουν μικρότερο ύψος) σε συνδυασμό με την κατασκευή κατά τις μακρές πλευρές ενδιάμεσου δαπέδου «γυναικωνίτη». Η δημιουργία αυτού του ενδιάμεσου διαφράγματος αποτελούμενου από κυλινδρικούς θόλους και φουρνικά στο ισόγειο και η στέρη θολοδομία του επάνω ορόφου με τις ενδιάμεσες νευρώσεις των τόξων ανάμεσα στα φουρνικά φανερώουν οπωσδήποτε πρόθεση για κατασκευή περισσότερο άκαμπτη και ικανή να αναλάβει τις πλάγιες ωθήσεις του μεγάλου κεντρικού τρούλου. Επίσης, στη φάση αυτή το Ιερό μετατρέπεται σε τριμερές με μετατόπιση των κογχών πρόθεσης και διακονικού προς τα έξω και κάλυψη των νέων γωνιακών διαμερισμάτων με φουρνικά. Οι τρίπλευρες αψίδες τους έχουν ανεξάρτητη επιφανειακή θεμελίωση (Εικ. 19). Χαρακτηριστικό της μη σχεδιασμένης εξαρχής μορφής της αψίδας της πρόθεσης είναι η σχεδόν μέχρις εξαφανίσεως

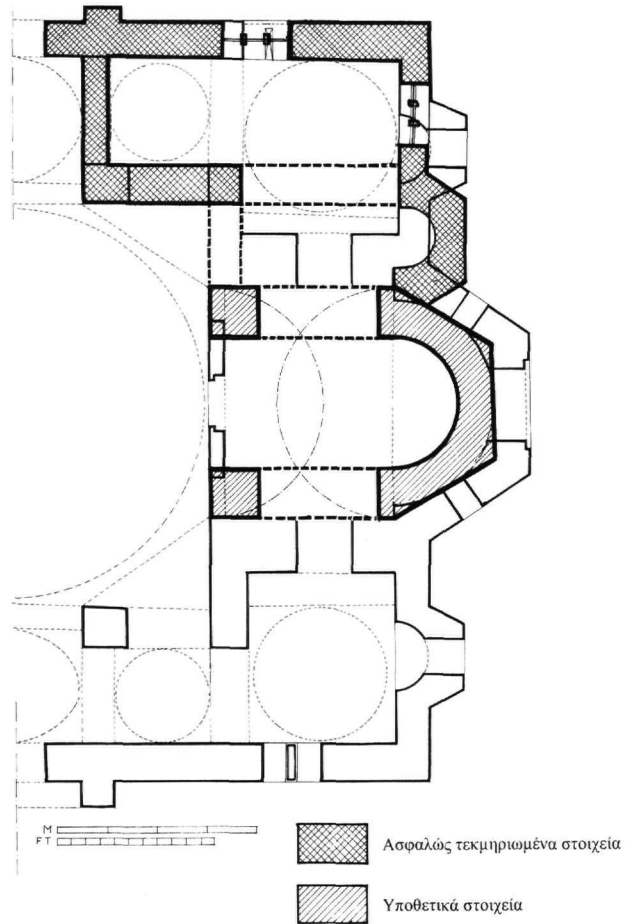
22. Ν. Μουγγιάρης, *Σεισμική ιστορία της αιγαίας χώρας από 2400 π.Χ. έως 1990 μ.Χ.*, Πάτρα 1994.

λείανση των πλάγιων πυρολίθων, ώστε να χωρέσει το δίλοβο παράθυρο στο διατιθέμενο χώρο (Εικ. 9).

Τα μεγάλα τρίλοβα παράθυρα των μακρών πλευρών μετατράπηκαν σε χαμηλά δίλοβα, ενώ κατασκευάστηκε μια ακόμα σειρά παραθύρων στον επάνω όροφο ανάμεσα στα τόξα που στηρίζουν τα φουρνικά (Εικ. 17). Τα ίχνη των παλαιότερων παραθύρων παρέμειναν και συμπληρώθηκαν με νέα πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Χαρακτηριστικό δείγμα της τάσης για ευστάθεια είναι και η απόφραξη με λιθοδομή του ενός λοβού του τρίλοβου βόρειου παραθύρου της πρόθεσης, ώστε να στηριχθεί εκεί ένα εγκάρσιο τόξο στο εσωτερικό (Εικ. 7).

Η τριμερής μορφή του Ιερού σταθεροποιήθηκε στην 3η φάση και παρέμεινε αμετάβλητη μέχρι σήμερα. Στη φάση αυτή πάντως, το ένα, ή και τα δύο, πλευρικά διαμερίσματα χρησιμοποιούνται πλέον ως ανεξάρτητα παρεκκλήσια, όπως φαίνεται από τις διαμορφώσεις συμπληρωματικής πρόθεσης αριστερά των κογχών (Εικ. 2). Η δυτική πλευρά του κυρίου ναού παρέμεινε χωρίς ενδιάμεσο διάφραγμα, αυτό δε πιθανότατα ήταν η αιτία σοβαρής καταπόνησης του δυτικού τοίχου του, που αντιμετωπίστηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με ενίσχυσή του εξωτερικά, από την πλευρά του εξωνάρθηκα, στην 4η φάση.

Η χρονολόγηση των μεσοβυζαντινών εκκλησιών βασίζεται συχνά σε μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία, όπως αυτά αξιολογήθηκαν στις εργασίες του Megaw²³, όμως δεν είναι πάντα εύκολη η ακριβής χρονολόγηση ενός κτιρίου, αφού πολλές φορές πρόγραμμα και όψιμα στοιχεία συνυπάρχουν. Στην 3η φάση το μνημείο χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη των εγγεγραμμένων δίλοβων και τρίλοβων παραθύρων, τα οποία είναι πολύ πιο εξελιγμένα από ό,τι τα περιγράφει ο Στίκας²⁴ και μπορούν να τοποθετηθούν στο 12ο αιώνα²⁵, κατά πάσα πιθανότητα στις αρχές του, αφού αργότερα επικρατούν οι λιθινοί θολίτες στα τόξα²⁶. Τα πρώιμης μορφής δίλοβα παράθυρα στη βόρεια και τη νότια όψη προφανώς προέκυψαν λόγω της εκ των υστέρων κατασκευής τους, για ειδικούς λόγους, αφού δεν είχε προβλεφθεί χώρος για την κατασκευή εγγεγραμμένων παραθύρων. Στο 12ο αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος που ανήκει στη φάση αυτή (Εικ. 21). Ο διακοσμητικός

Εικ. 20. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Γραφική αποκατάσταση της 2ης φάσης βασισμένη στα ευρήματα των ερευνητικών εργασιών.

σταυρός ανάμεσα στα παράθυρα του γυναικωνίτη είναι όμοιος με τους σταυρούς του Σωτήρα της Άμφισσας²⁷ και του Αγίου Ιωάννη του Κυνηγοῦ²⁸ και οι έγκοπτες πλίνθοι στο παράθυρο του εξωνάρθηκα όμοιες με του Σωτήρα της Άμφισσας²⁹. Τα στοιχεία αυτά χρονολογούν την 3η φάση με ασφάλεια στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα.

Η αψιδωτή πρόσοψη του δυτικού τοίχου με το ημικυκλικό διάζωμα των δισέφυλων³⁰ αποτελεί στοιχείο της

23. A.H.S. Megaw, *The Chronology of Some Middle Byzantine Churches*, *BSA* 32 (1931-32), σ. 127.

24. Stikas, *Christianou*, σ. 51.

25. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 116.

26. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 8-9.

27. Α.Κ. Ορλάνδος, 'Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος, *ΑΒΜΕΑ'* (1935), σ. 191.

28. Α.Κ. Ορλάνδος, Μονή του Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων, *ΕΜΜΕ Γ'*, 1933, σ. 175.

29. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 192.

30. Stikas, *Christianou*, εικ. 29.

Εικ. 21. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Κεραμικό κόσμημα στη βόρεια πλευρά (3η φάση).

3ης φάσης, ενώ δεν γνωρίζουμε αν στη 2η φάση ο νάρθηκας είχε αυτό το ύψος ή ήταν χαμηλότερος με μεγάλα παράθυρα, όπως και σε άλλες εξωτερικές πλευρές του μνημείου, δηλαδή παρόμοιος με τη σχεδιαστική αναπαράσταση του καθολικού της μονής Δαφνίου³¹. Τυπολογικά, τα στρογγυλεμένα δισέψιλον του δυτικού τοίχου³² είναι δυνατόν να χρονολογηθούν στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα. Μεταγενέστερα (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.) τα δισέψιλον γίνονται περισσότερο γωνιώδη (Μέρμπακας³³). Με την παρατήρηση ότι τα δισέψιλον ανήκουν όντως στη φάση του 12ου αιώνα αποκαθίσταται μια παρανόηση, που επηρέασε τους ερευνητές³⁴, ότι στο ναό των Χριστιάνων εμφανίζονται για πρώτη φορά.

31. G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Παρίσι 1899, πίν. 4-5.

32. Ο Megaw παραδόξως δεν αναφέρει τίποτα για το ναό των Χριστιάνων, ό.π. (υποσημ. 23).

33. Γ. Νικολακόπουλος, *Τα εντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και τουρκοκρατίας εκκλησιών μας. Τα κεραμικά της Παναγίας του Μέρμπακα*, Αθήνα 1983, σ. 38. G. Hadji-Mina-

Φάση 4η. Η 4η φάση περιλαμβάνει τις ενισχυτικές επεμβάσεις στον εξωνάρθηκα. Πιθανότατα ταυτίζεται ή είναι πολύ κοντινή με την 3η φάση. Αφορά την ενίσχυση του δυτικού τοίχου μεταξύ νάρθηκα και εξωνάρθηκα από την εξωτερική πλευρά με ένα σύστημα τεσσάρων κατακόρυφων νευρώσεων (παραστάδων), που συνδέονται μεταξύ τους με δύο σειρές τυφλά αψιδώματα, μία στο ύψος του γυναικωνίτη (Εικ. 12) και μία στη βάση των φουρνικών, με τα οποία στεγάζεται ο εξωνάρθηκας. Ο δυτικός τοίχος του εξωνάρθηκα στη φάση αυτή πιθανώς ανοικοδομήθηκε από το ύψος των γενέσεων των εγκάρσιων τόξων έδρασης των φουρνικών και πάνω. Το γεγονός ότι δεν χρειάστηκε να κατασκευαστούν και σε εκείνη την πλευρά παραστάδες υποδηλώνει ότι ο υπόλοιπος τοίχος ήταν σε καλή κατάσταση, πιθανώς εξαιτίας του γεγονότος ότι αντιστηριζόταν από το πυργοειδές πρόπυλο του επισκοπείου.

Ο νάρθηκας είχε στην 4η φάση ξύλινο μεσοπάτωμα που εδραζόταν στα χαμηλότερα τυφλά τόξα (κάτω σειρά), από τα οποία ο Στίκας διατήρησε το ίχνος των γενέσεών τους, αλλά, άγνωστο γιατί, δεν αποκατέστησε. Ίχνη των φωλεών των δοκών έδρασης σώζονταν επίσης και απέναντι στο δυτικό τοίχο του εσωνάρθηκα, όπως φαίνεται στην παλαιά φωτογραφία του Λαμπάκη (Εικ. 13), τα οποία όμως έχτισε ο Στίκας στα πλαίσια εξυγίανσης της τοιχοποιίας.

Στη φάση αυτή πρέπει να διανοίχθηκαν και οι χαμηλές θύρες επικοινωνίας του τμήματος αυτού του γυναικωνίτη με τους δύο πλευρικούς στις στοές του ορόφου του κυρίως ναού. Εξάλλου, δεν σώζεται κανένα εμφανές ίχνος άλλης κλίμακας ανόδου από τον κυρίως ναό προς το γυναικωνίτη.

Η κεντρική είσοδος μεταξύ ναού και εξωνάρθηκα αποκαταστάθηκε αυθαίρετα από τον Στίκα με ημικυκλικό υπέρθυρο, ενώ αντίθετα, εάν συνδυαστεί με τα τυφλά τόξα, θα πρέπει να είχε οριζόντιο υπέρθυρο (Εικ. 12).

Επισκοπείο. Στον αρχικό ναό προστέθηκαν προς τα δυτικά οι χώροι του επισκοπείου σε δύο φάσεις. Η πρώτη περιλαμβάνει το ογκώδες πρόπυλο της δυτικής πλευράς σε επαφή με τη δυτική πρόσοψη (Εικ. 2). Αυτό πιθανότατα ήταν διώροφο πυργοειδές κατασκεύασμα με

glou, *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*, Παρίσι 1992, σ. 120. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, σ. 38.

34. Ν. Νικονάνος, *Οι βυζαντινοί ναοί Θεσσαλίας*, Αθήνα 1965, σ. 50.

μορφή προπύλου³⁵, που στη συνέχεια ενσωματώθηκε στο επισκοπείο. Η εκδοχή διώροφου πύργου σε επαφή με το ναό δικαιολογεί πιθανώς και την καταστροφή της ακμής της εξέχουσας αψίδας του κεντρικού τμήματος του εξωνάρθηκα, επάνω στην οποία θα ακουμπούσε εν μέρει ο εγκάρσιος τοίχος του. Δεν είναι ίσως απίθανο η κατασκευή αυτή να συνδέεται και με ένα διώροφο αξονικό κωδωνοστάσιο. Η μορφή αυτή θεωρείται ότι εμφανίστηκε στους ναούς της Σερβίας μετά το 12ο αιώνα, αλλά δεν είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζονται ενδείξεις ύπαρξής τους και σε σύγχρονά τους ελλαδικά μνημεία, όπως για παράδειγμα στη Ζωοδόχο Πηγή στο Δερβενοσάλεσι³⁶ ή τελευταία στη Νέα Μονή της Χίου³⁷. Υπολείμματα εγκάρσιου τοίχου πράγματι βρέθηκαν σε ερευνητική τομή που έγινε στον όροφο του επισκοπείου σε εξωτερική όψη που διαμορφώνεται με επάλληλες σειρές λίθων και πλίνθων. Οι ογκώδεις διατομές των τοιχοποιιών του προπύλου υποδηλώνουν ακόμα πρόθεση αντιστήριξης του δυτικού τοίχου, που λόγω της κλίσεως του εδάφους ήταν περισσότερο ευπαθής στις ωθήσεις της ανωδομής. Οι οδοντωτές ταινίες και ο μαϊάνδρος που κοσμεί τις δύο σωζόμενες όψεις του το εντάσσουν χρονικά ανάμεσα στις φάσεις 2 και 3 του κυρίως ναού (β' μισό του 11ου αι.)³⁸.

Σε επόμενη φάση στο επισκοπείο προστίθενται οι υπόλοιποι χώροι γύρω από το πρόπυλο, η κλίμακα ανόδου και τα κτίσματα στον όροφο. Πα τη μορφή και τη λειτουργία του ορόφου δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, θα αποσαφηνιστούν όμως πιθανώς με την ολική αφαίρεση των χωμάτων και την αποκάλυψη των εξωραχίων των θόλων του. Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, κάτω από το εσωτερικό κλιμακοστάσιο υπάρχει στόμιο στέρνας, που τη γέμισαν με πέτρες πριν από λίγα χρόνια. Η στέρνα δεν βρέθηκε κατά τις ερευνητικές εργασίες, διαπιστώθηκε όμως ότι το εσωτερικό κλιμακοστάσιο φέρει τρία ακόμα σκαλοπάτια, συνεπώς το δάπεδο των χώρων του επισκοπείου ήταν σημαντικά χαμηλότερο από του ναού. Βοτσαλωτό δάπεδο σημαντικά χαμηλότερα βρέθηκε και σε επαφή με το νότιο τοίχο του προπύλου, σε επαφή με το δυτικό τοίχο του ναού, σε αντίστοιχη ανασκαφική τομή.

Η χρονολόγηση της δεύτερης φάσης του επισκοπείου δεν είναι εύκολη. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι τα φουρνικά με χωνευτές νευρώσεις των δύο διαμερισμάτων που είναι παρόμοια με του ναού. Ωστόσο, παρουσιάζουν ορισμένες χαρακτηριστικές διαφορές (η κατασκευή είναι πιο ευτελής, τα πλινθία έχουν αντικατασταθεί εν μέρει από λίθους, έχουν χρησιμοποιηθεί διαγώνιοι ξύλινοι ελκυστήρες), οι οποίες μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι τεχνίτες προσπάθησαν να αντιγράψουν τα φουρνικά του ναού με σχετική μόνο επιτυχία. Ακόμα, όλα τα ανοίγματα είχαν υπέρθυρα από οριζόντια χοντρά δοκάρια, από τα οποία σώζονται σήμερα μόνο οι δοκοφωλέες. Η κατασκευή αυτή διαφέρει από του ναού, αλλά δεν μπορεί να είναι πολύ απομακρυσμένη χρονικά. Γενικά δίνει την εντύπωση σπουδής για την ανοικοδόμηση ενός σημαντικού και καλοκτισμένου κτιρίου. Δεν είναι βέβαια απίθανη η κατασκευή επισκοπικού μεγάρου σε μάλλον ασυνήθιστη θέση³⁹, αλλά σε σχέση με τον παρόντα ναό μάλλον τον υποβαθμίζει και δείχνει μειωμένο ενδιαφέρον για την εμφάνισή του, που δικαιολογείται ευκολότερα αν πρόκειται για κτίριο διαφορετικού δόγματος. Άλλωστε, γνωρίζουμε ότι το επισκοπείο χρησιμοποιήθηκε ως σκληρή κατοικία του τοπικού φεουδάρχη κατά τη φραγκοκρατία, γύρω στο 13ο-14ο αιώνα⁴⁰. Με κάθε επιφύλαξη μπορούμε να υποθέσουμε ότι το κτίριο αυτό ήταν μια σκληρή κατοικία που κατασκευάστηκε βιαστικά αμέσως μετά τη φραγκική κατάκτηση. Εν πάση περιπτώσει, σε συσχετισμό και με τη χρονολόγηση και των άλλων φάσεων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οικοδομήθηκε στα τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αιώνα⁴¹.

Φάση 5η. Στους αιώνες που ακολούθησαν το μνημείο υπέστη τροποποιήσεις, οι οποίες όμως δεν άφησαν έντονα ίχνη. Σε κάποια άγνωστη χρονική στιγμή καθαιρέθηκε ή κατέπεσε το μαρμάρινο τέμπλο του ναού. Η αντικατάστασή του με το κτιστό, που βρίσκεται σήμερα στη θέση του, δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικά από τη σωζόμενη τοιχογράφηση του, που σύμφωνα με τον Στίκα⁴² έγινε το 18ο αιώνα.

Φάση 6η: Όπως είδαμε, ο ναός σωζόταν σε καλή σχετικά κατάσταση έως το 1886, οπότε κατέρρευσε από το

35. Σε ερευνητικές εργασίες διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι συνεχίζονταν προς τα επάνω, αλλά δεν υπάρχει ένδειξη για το τελικό τους ύψος.

36. Χ. Μπούρας, Έπιανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής, Δερβενοσάλεσι, ΔΧΑΕ ΙΖ' (1993-1994), σ. 31.

37. Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 9).

38. Γ. Δημητροκάλλης, *Παλαيوχριστιανικοί και βυζαντινοί μαϊάνδροι*, Αθήνα 1982, σ. 6.

39. Όπως στο Batchkovo στη Βουλγαρία (B. Filow, *Early Bulgarian Art*, Βέρνη 1919, σ. 44) και στον εξωνάρθηκα της μονής Δαφνίου, όπου όμως πρόκειται για μοναστηριακούς ναούς.

40. Stikas, *Christianou*, σ. 24.

41. Βεβαίως οι γνώσεις μας για τη μη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της μεσοβυζαντινής περιόδου είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Ως εκ τούτου τα παραπάνω γράφονται με μεγάλη επιφύλαξη.

Εικ. 22. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων. Η νότια πλευρά πριν από την έναρξη των εργασιών (φωτογραφία Γ. Λαμπάκη).

σεισμό της 27ης Αυγούστου (Εικ. 22). Ασφαλώς θα είχε ήδη προηγηθεί αποδυνάμωση του φέροντος οργανισμού του από τη χρόνια εγκατάλειψη, τη διάβρωση από τα νερά και λοιπά αίτια. Ωστόσο, στα μέσα του 20ού αιώνα έγιναν σημαντικότερες επεμβάσεις στο ναό και προστέθηκε ένα μεγάλο τμήμα της ανωδομής του από τον Στίκα. Η ανοικοδόμηση αυτή έγινε σε σημαντικό ποσοστό με λίθους που περισώθηκαν από τα ερείπια και με λίγο πολύ τις ίδιες τεχνικές κτισίματος. Πλίνθοι κατασκευάστηκαν κατά παραγγελία, η δε υφή και απόχρωσή τους διαφέρει αισθητά από τις παλαιές στις συμπληρώσεις που έγιναν. Στα κονιάματα δομής έγινε χρήση ασβεστοσιμεντοκονιαμάτων με έγχρωμα αδρανή. Το σύνολο των εργασιών διήρκεσε από το 1937 έως το 1954, ενώ κατά τη δεκαετία 1940-1950 το μνημείο παρέμεινε ημιτελές και ακάλυπτο λόγω του πολέμου. Από τις εργασίες αυτές διασώθηκαν φωτογραφίες σημαντικές για την ιστορία της αναστήλωσης στην Ελλάδα, οι οποίες μας βοήθησαν στην εξαγωγή συμπερασμάτων⁴³.

Πάντως η αναστήλωση του ναού από τον Στίκα έγινε μετά από συστηματική (με βάση τα δεδομένα της εποχής του) αρχιτεκτονική-ιστορική μελέτη και σχεδιασμό. Έτσι, αν εξαιρέσουμε τις αυθαίρετες παρεμβάσεις του σε λεπτομέρειες της νότιας όψης και του δυτικού τοίχου μεταξύ νάρθηκα και εξωνάρθηκα, τις οποίες ήδη σχολιάσαμε κατά την παρουσίαση των οικοδομικών φάσεων, η ανακατασκευή τεκμηριώθηκε μορφολογικά και μπορούμε να πούμε ότι βασίστηκε σε όλη τη μέχρι τότε βιβλιογραφία και τα σωζόμενα στοιχεία. Όσο για την τεχνολογία και τα υλικά που επέλεξε για την ανακατασκευή ιδιαίτερα του

τρούλου, είναι χαρακτηριστικά της εποχής του, κατά την οποία το οπλισμένο σκυρόδεμα αποτελούσε πανάκεια, καθώς δεν είχε ακόμα δοκιμαστεί αρκετά στο χρόνο.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, στο ναό της Μεταμορφώσεως παρατηρούμε τις παρακάτω οικοδομικές φάσεις:

1η φάση (τέλη 10ου-αρχές 11ου αι.). Κατασκευή ενός μεγάλου, άγνωστης μορφής, ναού στις διαστάσεις του σημερινού, από τον οποίο σώζεται μόνο η βάση και τμήματα τοίχου στα δυτικά και βορειοανατολικά. Είναι άγνωστο αν το κτίριο αυτό ολοκληρώθηκε ποτέ. Το μέγεθός και η θέση του στο κέντρο ασήμαντου χωριού μάλλον οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για καθολικό μεγάλης, αλλά άγνωστης στην έρευνα μονής, παρά για τη μητρόπολη «Χριστιανουπόλεως».

2η φάση (11ος αι., πιθανώς 1075 ή 1086). Φάση των «δομικών σταυρών». Κατασκευάζεται ένας ναός οκταγωνικού τύπου με πενταμερές ιερό και μεγάλα δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα. Την ίδια εποχή κατασκευάζεται και το τέμπλο, μέλη του οποίου σώζονται στην περιοχή του ναού. Η μορφή του προσεγγίζει τα άλλα σύγχρονα

42. Stikas, *Christianou*, σ. 32.

43. Θα ακολουθήσει αναλυτική δημοσίευση των επεμβάσεων του Στίκα, σε συνδυασμό με τις προγραμματιζόμενες επεμβάσεις από το Υπουργείο Πολιτισμού.

παραδείγματα, όπως η Σωτεΐρα Λυκοδήμου και το Δαφνί (πιθανώς προγενέστερο).

3η φάση (12ος αι. – στις αρχές πιθανώς). Ολοκληρώνεται η τελική μορφή του κυρίως ναού που έφθασε, με μικρές διαφορές, έως τις ημέρες μας. Πιθανώς μετά από καταστροφή τροποποιήθηκε ο προηγούμενος ναός της 2ης φάσης με τη μείωση των ανοιγμάτων, την κατασκευή ενδιάμεσης θολοδομίας του γυναικωνίτη, τη μετατροπή του πενταμερούς ιερού σε τριμερές. Στην ίδια περίοδο ή με μικρή χρονική διαφορά ενισχύεται με σύστημα τόξων και παραστάδων ο ανατολικός τοίχος του εξωνάρθηκα και κατασκευάζεται ξύλινο μεσοπάτωμα στον εξωνάρθηκα. Πιθανότατα την ίδια εποχή κατασκευάζεται και το δυτικό πρόθυλο ή κωδωνοστάσιο.

4η φάση (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.). Κατασκευή των υπόλοιπων χώρων του επισκοπείου. Το κτίριο μπορεί να ήταν ηγουμενείο ή βιβλιοθήκη⁴⁴, αν ανήκε στη βυζαντινή εποχή, ή σκληρή κατοικία του φράγκου ηγεμόνα της περιοχής. Τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν επαρκούν για την οριστική χρονολόγηση, αλλά το μεγάλο και σημαντικό αυτό παράδειγμα της κοσμικής αρχιτεκτονικής πρέπει να τύχει πιο επισταμένης μελέτης.

5η φάση (πριν από το 18ο αι.). Μικροτροποποιήσεις με κυριότερη την καθαίρεση του τέμπλου και τοποθέτηση κτιστού το 18ο αιώνα.

6η φάση (1886 έως και 1937-1954). Κατάρρευση λόγω σεισμού. Αναστήλωση του ναού από τον Στίκα με μεγάλη σε έκταση ανοικοδόμηση των ετοιμόρροπων ή πεσμένων τοιχοποιιών από λιθοδομή και του τρούλου από σκυρόδεμα.

Η παρουσίαση των μέχρι τώρα στοιχείων δεν εξαντλεί το θέμα της ιστορικής διερεύνησης του μνημείου, αλλά πιστεύουμε ότι βάζει τις βάσεις για ένα γόνιμο διάλογο και την απαραίτητη επανεξέταση των προβληματισμών που αφορούν το σύνθετο οκταγωνικό τύπο, στον οποίο ανήκει και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος Χριστιάνων. Στον τύπο αυτό εντάσσεται μια σειρά πολύ αξιόλογων μεσοβυζαντινών ναών στην Ελλάδα – Όσιος Λουκάς, Σωτεΐρα Λυκοδήμου, Δαφνί, Αγία Σοφία Μονεμβασίας, Άγιοι Θεόδωροι του Μυστρά. Αναφέρεται⁴⁵ ως πιθανότερο ότι προήλθε από κωνσταντινουπολίτικες επιρροές, αν και παλαιότεροι μελετητές⁴⁶ ανα-

ζητούσαν ομοιότητες με ναούς της Μικράς Ασίας. Η μέχρι τώρα βιβλιογραφία, πάντως, δεν εξαντλεί το θέμα, καθώς δεν έχουν βρεθεί τεκμήρια παρόμοιων τυπολογικά ναών εκτός Ελλάδας.

Η διεξοδική έρευνα και αποτύπωση του ναού των Χριστιάνων μας έδωσε τη δυνατότητα να αποσαφηνίσουμε πλήρως τα τμήματα του μνημείου που έχουν ανοικοδομηθεί από τον Στίκα και τις τροποποιήσεις που η ανοικοδόμηση αυτή επέφερε στην αρχική μορφή. Επίσης, αυτό που αποτέλεσε ένα νέο στοιχείο για τη μελέτη του μνημείου ήταν η επισήμανση των διαδοχικών φάσεων του και η ακριβέστερη χρονολόγησή τους. Φαίνεται λοιπόν ότι ο ναός είχε μια παλαιότερη, άγνωστη εν πολλοίς, οικοδομική φάση, αλλά τον 11ο αιώνα έγινε οκταγωνικός με πενταμερή διάταξη στο ιερό, όπως οι υπόλοιποι οκταγωνικοί ναοί του 11ου και του 12ου αιώνα. Σε επόμενη περίοδο έγινε αναδιάταξη του Ιερού μετά από εκτεταμένη καταστροφή του, κατά την οποία αυτό μετατράπηκε σε τριμερές για λόγους λειτουργικούς, με αποτέλεσμα την ασύμμετρη στήριξη του τρούλου. Η χρονολόγηση της φάσης αυτής στις αρχές του 12ου αιώνα συμφωνεί με νεότερες απόψεις των μελετητών για παρόμοια μνημεία (π.χ. Αγία Σοφία Μονεμβασίας⁴⁷) και με τη χρονολόγηση των υπολειμμάτων των κεραμοπλαστικών τους κοσμημάτων, αναιρείται δε πλέον η υπόθεση ότι η τριμερής και ασύμμετρη διάταξη είναι πρωιμότερη και συνδέεται τυπολογικά με τις βασιλικές μετά τρούλου.

Η έρευνα στο μνημείο των Χριστιάνων θέτει και πάλι το πρόβλημα της καταγωγής και εξέλιξης του σύνθετου οκταγωνικού τύπου. Ανεξάρτητα από τις επιρροές που συνέβαλαν στην αρχική σύλληψή του, από την εξέταση του μνημείου και των διαδοχικών του φάσεων, αλλά και την ποιότητα και την ποικιλία των παραλλαγών στον ελλαδικό χώρο, φαίνεται ότι ο σύνθετος οκταγωνικός τύπος γεννήθηκε και εξελίχθηκε στη νότια Ελλάδα και χρησιμοποιήθηκε για τα πιο σημαντικά, μεγάλα και περίτεχνα μνημεία της περιόδου πριν από τη φραγκοκρατία⁴⁸. Όταν αργότερα επικράτησαν συνθήκες παρακμής, ο τύπος αυτός με τις υψηλές συνθετικές και κατασκευαστικές απαιτήσεις εγκαταλείφθηκε προς όφελος άλλων, απλούστερων τύπων ναών.

44. Μ. Χατζηδάκης, *IEE H*, 1979, σ. 297.

45. Ό.π.

46. Μ. Σωτηρίου, Οί μετά τρούλου ναοί της μεταβατικής εποχής, *ΔΧΑΕ Α'* (1932), σ. 113.

47. Χ. Καλλιγά, Η εκκλησία της Αγ. Σοφίας Μονεμβασίας, η χρονολογία και αφιέρωσή της, *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-1979), σ. 222. Ε. Στί-

κας, 'Ο ναός τής 'Αγίας Σοφίας επί του κάστρου τής Μονεμβασίας (μετά ιστορικών παρεμβάσεων) *ΛακΣπονδ* 8 (1986), σ. 365.

48. Άποψη που φαίνεται να συμμερίζεται και ο Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, σ. 92.

FURTHER REMARKS ON THE BUILDING HISTORY OF THE CHURCH OF THE SAVIOUR AT CHRISTIANOI, MESSENIA

The well-known monument stands at the centre of the small village of Christianoi in the district of Triphylia, on the lower slopes of Mt Aigaleo, at a distance of 12 km from Philiatra, in Messenia in the Peloponnese. The church suffered extensive and irreparable damage on 27 August 1886, when a major earthquake caused the dome to collapse, taking with it a large part of the masonry of the vault and the walls of the south side. In the years 1937-1939 and subsequently – after a break due to the war – between 1950 and 1955, E. Stikas restored the church “from the foundations”. This restoration was restricted to the structural parts of the monument and not extended to the full restoration of its interior (iconostasis, decoration, plasterwork).

The present article, which attempts to fill the gaps in our knowledge on the monument’s history, is based on: a) New detailed measured drawings made for the needs of the restoration study. b) Careful reading of six old photographs by Lambakis, three of which were published in Stikas’s dissertation, while the other three were accessed from the Lambakis Archive in the Byzantine and Christian Museum, Athens. c) The basic publication by Stikas, which covers to a satisfactory degree the earlier bibliography on the subject of domed octagon churches. d) The stages of this restoration, as can be deduced mainly from careful observation of unpublished photographs taken by Stikas, in the Orlandos Archive, and evidence (construction plans) found in the archive of the Directorate of Restoration of Byzantine and Postbyzantine Monuments. e) Observation of the monument itself and conclusions drawn from evaluating research works carried out in the framework of the study, in collaboration with the 5th Ephorate of Byzantine Antiquities.

The following building phases can be identified in the church of the Transfiguration:

Phase 1. Late tenth-early eleventh century. Construction of a large church of unknown form but of the same dimensions as the present one, of which only the base and parts of a wall to the west and northeast survive. It is not known whether this building was ever completed. Its size and location at the centre of an insignificant village lead to the hypothesis that it was the katholikon of a large monastery – unknown to scholarship – rather than the metropolis of “Christianoupolis”.

Phase 2. Eleventh century (possibly 1075 or 1086). Phase of the “domical crosses”. A church of domed octagon type was constructed with five-part sanctuary and large bilobe and

trilobe windows. The templon, members of which are preserved in the area of the church, was built in the same period. Its form is similar to other contemporary examples, such as the templon in the church of the Saviour Lykodemou, Athens, and Daphni (possibly earlier).

Phase 3. Twelfth century (possibly the beginning). The final form of the nave was completed, which has remained to this day with minor differences. The previous church of Phase 2 was modified, possibly after destruction, by reducing the openings, constructing an intermediate vault of the women’s gallery (*gynaikonitis*), converting the five-part sanctuary into a tripartite one. In the same period or not long after, the east wall of the exonarthex was reinforced with a system of arches and piers, and a wooden mezzanine floor was installed inside the exonarthex. In all probability the west porch or bell tower was built at this time.

Phase 4. Late twelfth-early thirteenth century. Construction of the rest of the spaces of the “*episkopeion*”. The building may have been the abbot’s quarters or a library if it belonged to the Byzantine period, or a fortified residence of the Frankish lord of the region. The data available so far are insufficient to give a precise date, but this large and important example of secular architecture merits a more thorough study.

Phase 5. Pre-eighteenth century. Minor alterations were made, the largest of which was the removal of the templon and the installation of a built iconostasis in the eighteenth century.

Phase 6. 1886 to 1937-1954. Collapse due to earthquake. Restoration of the church by Stikas with large-scale rebuilding of the shaky or fallen walls in stone masonry and of the dome in concrete.

Conclusions. Research on the monument at Christianoi once again poses the problem of the origin and evolution of the complex domed octagon type church. However, independently of the influences that contributed to its initial conception, from the outlined examination of the monument and of its successive phases, as well as the quality and variety of the variations that appear in Greece, it seems that the composite domed octagon type was born and developed in southern Greece and used for the most important, large, elaborate monuments of the period before the Frankish Occupation. When conditions of decline prevailed later, this type with its high demands in synthesis and construction was abandoned in favour of other simpler types of churches.